

ГРИГОРОВИЧЕВИЯТ ПАРИМЕЙНИК И ТЪРНОВСКАТА ШКОЛА

Боряна ВЕЛЧЕВА (София)

В своята студия за рашката писменост Иван Добрев направи важни наблюдения върху търновския правопис в ранния XIII век, като имаше предвид главно Иван-Асеновия надпис от църквата „Св. 40 мъченици“ в Търново и Погодинския псалтир (Добрев 1991). В този начален период търновският правопис свидетелства за вече съществувала стара писмена традиция, както и за поява на нови тенденции. Най-старите търновски правописни черти са писане без „смесени носовки“, отсъствие на буква за йотувано а, следи от едноеров правопис с ъ (ы за „ери“ и колебание на чъ и ч в групи рчъ, лчъ).

В развоя на търновския правопис настъпват различни промени. Наблюдава се обща тенденция, съчетана с малки разлики в паметниците, които могат да се обяснят с многото скриптории в и около Търновград. Към писмената практика от времето на първите Асеновци се прибавят две езиково-правописни струи, които оформят характерната търновска школа от XIV век още преди дейността на Патриарх Евтимий. Тези две струи са:

Търновски диалектни черти;

Влияние на неизвестно книжовно средище с глаголически традиции.

Диалектните, т.е. старите мизийски черти в търновските паметници описвам подробно в друга публикация (Велчева 2004). Тук ще спомена някои от тях накратко:

1. Промяна на ъ в є в силна позиция и промяна на ъ в чъ в коренна морфема в слаба позиция, например *теино*, *тълменъ*, *левъ*, *лъково*, *пришелъ*, *разълмиши*; 2. Промяна на чъ в о в суфиксна сричка, включително в членни форми за м.р. ед.ч., например *свитокъ*, *останокъ*, *родотъ*, *свитъкъосъ*; 3. нейотувано начално а в думи като *авлъко*, *агода*; 4. широка употреба на морфема т- в показателни и третолични местоимения; 5. Нова форма *зълмиа* вместо *змиа*; 6. Съкращения *члк-*, *члч-*, *члц-* вместо *члвк-*, *члвч-*, *члвц-*, зад които се крие старата мизийска дума *члѣкъ* в различните ѝ форми. Срв. новобългарско диалектно *чиляк* (Велчева 2007).

Втората струя не е търновска и не отразява североизточен български говор. В нашия случай тя буди най-голям интерес. Става дума за черти, които съпровождат търновската езикова практика и са характерен неин белег. Това са употреба на нжда вместо нѹжда; редовно вѣнѣтр- вместо вѣнѣтр-; правопис със „смесени носовки“.

Единственото обяснение за редовната употреба на форма нжда може да се дължи на глаголическа струя в търновската писмена практика. Тази форма, както е известно, се среща в старобългарски паметници с глаголица, а нѹжда се открива в ръкописи с кирилица (Супрасълски сборник, Савина книга). Поставя се въпросът за влияние на стар книжовен център с глаголическа практика върху формирането на търновската писмена норма. Колкото се отнася до формата вѣнѣтр(ѣ), то тя е несъмнен резултат от влияние на западнобългарска книжовна практика, непозната на старобългарските глаголически и кирилски паметници. Употребата на тази форма, съчетана с правопис с т.нар. смесени носовки, поставя в нова светлина проблема за формирането на търновския правопис и влиянията върху него. Във връзка с това изисква разглеждане въпросът за неизвестен книжовен център, за който могат да се предполагат няколко особености — глаголическа традиция, правопис със „смесени носовки“, форма вѣнѣтрѣ.

В наскорошна публикация изказвам съображения в подкрепа на мнението, че в края на X и началото на XI век Средец е важен книжовен център, в който са възникнали първите скриптории с т.нар. среднобългарски правопис (Велчева 2010). Многото църкви в и около Средец, ранното възникване на манастири и скитове в планинските околности на града, пребиваването на мощите на св. Иван Рилски в Средец, съществуването на града като епископски център, а за известно време след 971 г. и като седалище на българския патриарх, връзките на града със североизточни книжовни средища, от една страна, и с Охрид — от друга — всичко това е правело града център на писменост, за която тепърва ще се добавят доказателства. Всъщност най-важното доказателство е лингвистично. Издаденият през 2001 г. обобщителен том на Българския диалектен атлас (БДА) показва, че явлението на т.нар. смесени носовки е характерно за определена част от българските говори. Изоглосата на явлението — стара промяна на предната носовка в задна след определени съгласни — минава като бразда от север на юг през българската територия, като не обхваща най-западните (включително македонските) и най-източните (включително мизийските) български говори. Става ясно защо старобългарските правописни системи, свързани главно с Плиска, Преслав и Охрид, не отразяват „смесването“. Средец несъмнено е бил в зоната на това диалектно явление, което, разбира се, не е среднобългарско, а е част от късна

пращлавянска тенденция, свързана с промяна на предни гласни в задни след меки съгласни и j (вж. подробно у Velcheva 1988: 106—107).

Анализът на писмените системи на среднобългарските паметници налага да бъде изказана още една хипотеза: със средецката писменост при своето възникване и с търновската писменост в нейния развой е било свързано неизвестно книжовно средище със „смесване на носовки“, глаголически традиции, характерна употреба на форма *кънѣтрѣ* и с преобладаващи източнобългарски диалектни черти. Ще наречем условно това средище „планинско“.* То се установява или разширява своята дейност по време на византийското владичество и до XIII век има известни представители като Слѣпченския апостол (основната част) (Ильинский 1912), Григоровичевия паримейник (Рибарова, Хауптова 1998), Стаматово евангелие (Велчева 1969), Пирдопски апостол (Иванов 1891), Кюстендилско евангелие (Цонев 1905), част от Добрейшово евангелие (Цонев 1906) и др. За този книжовен център можем да предположим следното:

1. Наследява преславска правописна практика от втората половина на X век с употреба на особената „супрасълска“ малка носовка с две хоризонтални успоредни черти (Δ). Тя се открива, както е известно, редовно за нейотувана „носовка“ в Слѣпченския апостол и Григоровичевия паримейник, в ранни македонски паметници като Владиславовия надпис (Заимов 1969), в частта, писана от писача Белослав в Болонския псалтир (Дуйчев 1968), и (нередовно) в Битолския триод (Иванов 1931:452—468). Има характерна употреба в търновски паметници — грамоти на Иван Асен (Дубровнишката и Ватопедската, вж. например у Даскалова, Райкова 2005). Редовно се среща и в търновския Апокалипсис от първата половина на XIV век, № 43 от музея на Сръбската православна църква, подготвен за издание от И. Трифонова.

2. Правопис с „голяма носовка“ след ш, ж, ц, жд и с „малка носовка“ след ч и след буква за гласна. (Само в Слѣпченския апостол има ж в интервокална позиция). Подробно за този правопис вж. Велчева 1969. Характерно правило е да се пише -жѣ за две следващи носовки, например *дѣврѣжѣ*;

3. Писане с ю, а не оу след съгласната ч, например *чюдѣса, чюждѣ*.

4. Форми с *кънѣтрѣ*-, а не *кънѣтрѣ*-. Изключение прави Слѣпченският апостол с форма *кънѣтрѣ*-.

Не е маловажен фактът, че най-старият ръкопис от споменатия кръг паметници — Слѣпченският апостол (главната му част), който бива

* Мария Спасова смята уверено, че това книжовно средище е било в манастира „Ястреб“ до стария митрополитски център Ловеч.

отнасян към XII век, има източнобългарски диалектни черти. Г. А. Илински пише в своето изследване за ръкописа: „Главная часть Слѣпченскаго апостола может быть названа восточноболгарской *par excellence*“ (Ильинский 1912:ХСІ). С изключение на Слѣпченския апостол всички ръкописи от споменатия правописен кръг имат една характерна особеност — употреба на „малка носовка“ след буква за гласна в средисловна, краесловна, а в по-късни ръкописи свръхстарателно дори в начална позиция за всяка „носовка“, например *азыкъ*, *пож* вместо *пож*, *металци*, *клететож*, *миношѣдшжж*, *лѣтроба*. Писането на „малка носовка“, т.е. на буква за предна назална гласна вместо ж в интервокална позиция, е доста странно. То може да се обясни само със следа от много стара глаголическа практика с ранен преден гласеж [широко е] на единствената йотуваната носовка. За гласежа на третата носовка в ранната глаголица вж. например у Велчева 2007:109—110. Следите от глаголица в един от най-древните ръкописи от този кръг — Григоровичевия паримейник са несъмнени. Наблюдава се влияние на правопис без буква за йотувано а, последователно писане на ю след буква ч, употреба на много рядко срещаната глаголическа буква „пѣ“ (пси) за 800 (вж. подробно у Кош 2004:439, а също у Велчева 2007:111—112) и др.

Правописът със „смесени носовки“ несъмнено е създавал трудности на търновските писачи. Наскоро излязлата книга с текста на Търновската редакция на стишния пролог (Петков, Спасова 2008) съдържа много примери за колебания и грешки на преписвачите в това отношение. Може би под влияние на атонски образци по времето на Патриарх Евтимий „голямата носовка“ решително измества „малката“ особено в краесловна, а отчасти и в средисловна интервокална позиция. Във всеки случай влиянието на предполагаемия планински център върху формирането и разволя на Търновската школа е несъмнено. Това показват преди всичко общите особености между Григоровичевия паримейник и търновски паметници до средата на XIV в. — общи правила в употребата на носовките, форми с *вѣнлѣтр-*, *оу* след ж, ш и ю след ч, форма *нжжда* (в Григор. паримейник има и форми с *ножд-*) и др.

Предполагаемият планински скрипториум не е повлиял едностранно на търновския правопис. По всяка вероятност двете средища са били в дълготраен контакт, защото се наблюдава и обратното влияние. Докато ранни ръкописи (Слѣпченски апостол, Григоровичев паримейник) са едноерови (с ъ), по-късни — Стаматово евангелие, Кюстендилско евангелие, Пирдопски апостол, вече са с двуеров правопис със задължителна употреба на ъ в предлози и представки, писане на „ери“ с ъ. Б. Цонев нарече двуеровия правопис в Кюст. ев. и Пирд. ап. „прототип на VI правописна школа (Цонев 1905). Очевидно е обаче, че влиянието е било обратно —

търновската практика е повлияла върху дистрибуцията на еровете в пред-полагаемото планинско средище.

Във връзка с всичко казано дотук се поставя въпросът за мястото и времето, когато възниква Григоровичевият паримейник.

През 1991 г. в Скопие се появи ценно издание с пълния текст на Григоровичевия паримейник. Авторките З. Хауптова и З. Рибарова определят паметника като „македонски“ без аргументация. Вероятно те имат предвид случаите с *o* вместо *ъ* в ръкописа. Тези случаи са редовни в суфиксни срички и може да са част от мизийските черти в паметника. Освен тях се срещат около 10 примера с *o* вместо *ъ*, от които 7 след с. Будят интерес 2 написания *кpъкъ* вместо *кръвъ* (л. 95б и 97б), също *тѣнка* вм. *тѣнка*, *тѣнка* или *тънка*. За съжаление не знаем глаголическия протограф с неговите възможни особености, грешки и лигатури, за да съдим за тези случаи. Във всеки случай нормата в паметника не допуска промяна *ъ* в *o* в коренни морфемни и представки. Тук бих искала да изтъкна, че промяната на *ъ* в *o* не може да бъде сигурно доказателство за македонски произход на даден писмен паметник. Резултати от това изменение познават говорите на Югозападна България почти до стария Средец. В свое изследване от средата на ХХ век Ив. Кънчев отбелязва промяна на *ъ* в *o* в предлози и в представки *къ* и *съ* в Пирдопския говор, който е на изток от София (Кънчев 1968:18). Важни са два примера с *кѣкъ* вместо *къ* в Григоровичевия паримейник на л. 25б и 69б. Такива примери днес са характерни за източнобългарски говори.

Сред североизточнобългарските черти на ръкописа ще спомена още употребата на нейотувана гласна *a* в думи като *агода*, *агнѣцѣмъ* и рядката форма *аа* за ‘яйца’: и тако *агнѣздо* и тако *аа* оставина *възмъ* л.34б, а също така съкращенията *чккъ*, *члче*, *члци*, зад които се крият стари мизийски форми *члѣккъ*, *члѣче*, *члѣци*. Такива съкращения познават всички търновски ръкописи. Така например в Търновската редакция на стихния пролог (текста в: Петков, Спасова 2008) съкращения с *чк-* се срещат 5 пъти, а *чл-* 25 пъти. В Манасиевата хроника (по Синодалния препис) от XIV век съкращения с *чк-* се срещат 3 пъти, а с *чл-* — 72 пъти. Данните са според включените в изданията индекси. Разбира се, може да се предположи, че тези характерни употреби са наследени преславизми в езика на Григоровичевия паримейник. Към тях обаче можем да добавим една късна мизийска и несъмнено търновска употреба — формата *зѣми(ѣ)* вместо *зми(ѣ)*. Позната е от Манасиевата хроника (24 пъти), цитирания Стишен пролог (4 пъти), има я в житието на Иван Рилски от Патриарх Евтимий (Иванов 1931:374), много честа е в споменатия търновски препис на Апокалипса. В Григоровичевия паримейник думата се открива седем пъти — винаги като *зѣми(ѣ)*. Формата не е старобългарска — среща се главно в

произведения и преписи от XIV век. Вж. различни мнения у Младенов 1984, Reinhart 1986, Тотоманова 2009. Днес формата е разпространена в североизточните и в част от югоизточните български говори. Карта на разпространението вж. у Младенов 1984. Вероятното обяснение на формата е в създадена семантична връзка с глагола *възлати*. Срв. *възълмж*, *изълмж* с характерна търновска (мизийска) промяна на *ь* в *ъ* в коренна морфема в слаба позиция, срв. *разълмница* 'кланица' (Ман. хр. 147, 177), също глаголни форми като *зъма*, *зъмеш*; *зъмна*, *зъмнеш* в съвременни мизийски говори.

И така общите черти на Григоровичевия паримейник и търновската книжовна норма до третата четвърт на XIV век (включително) са: еднакви правила за дистрибуция на „носовките“; употреба на форми *нжда* и *вънлтр*; строго правило за писане на *ю* след *ч*; нейотувано начално етимологично *а* (*агода*, *ага*), съкращение *члк-*, а не *члвк-*; замяна на *ъ* с *о* в суфиксни срички; форма *зъми* (ѣ) вместо *зми* (ѣ).

Данните загатват, първо, че текстът на Григоровичевия паримейник е бил транслитериран от древна глаголица на кирилица в неизвестно средище, свързано със Средец. Второ, може да се предполага съществуването на неизвестен планински скрипториум от XII—XIV век, в който били писани книги с правописа на Слепенския апостол, Григоровичевия паримейник, Стаматово евангелие, Пирдопски апостол, Кюстендилско евангелие и който е имал книжовни връзки с Търново. Трето, самият препис на Григоровичевия паримейник е възникнал не по-рано от XIII век, като допускам възможността това да е станало в или в близост със стария Търновград.*

ЛИТЕРАТУРА

- Рибарова, Зденка, Зое Хауптова 1998. Григоровичев паримейник. 1. Текст со критички апарат. Скопје, 1998.
- Заимов, Йордан. Битолски надпис на Иван Владислав самодържец български. Старобългарски паметник от 1015—1016. София: БАН, 1969 (вж. и http://bg.wikipedia.org/wiki/Файл:Bitolski_nadpis.jpg)
- БДА 2001 Български диалектен атлас I—III. Фонетика. Акцентология. Лексика. София.
- Велчева, Боряна 1969. Към установяването на среднобългарските правописни типове. Стаматово четвроевангелие от XIII век. — Известия на Института за български език кн.17, 233—266. БАН.
- Велчева, Боряна 2004. Търновският говор през XIII век. — В: „Преводите през 14 столетие на Балканите“. 27—34. София.

* Кратка, близка по съдържание до този текст, версия със заглавие „Буквите и Търновското царство“ е под печат в издание на Сегедския университет, Унгария.

- Велчева, Боряна 2007. Глаголицата и нейните абецедари до XII век. — Кирило-Методиевски студии кн.17,108—121. София, БАН.
- Велчева, Боряна 2007А. Славянската дума челоѿкъ. — В: Сборник „Лексикографията и лексикологията в съвременния свят“, 83—86. София.
- Велчева, Боряна 2010. Славният и нарочит Срѣдецъ. „Бълг. реч“ 2010, кн. 1—2, 59—63.
- Даскалова, Ангелина, Мария Райкова, 2005. Грамоти на българските царе. София, БАН.
- Добрев, Иван 1991. Рашката писменост и българският правопис през Средновековието. — Кирило-Методиевски студии кн. 8, 216—253.
- Дуйчев, Иван 1968. Болонски псалтир. Български книжовен паметник от XIII век. Фототипно издание. София.
- Иванов, Йордан 1931. Български старини из Македония. Фототипно издание, София, 1970.
- Иванов, Манол 1891. Палеографически, граматически и критически особености на Пирдопския апостол. — Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн.6, 1891,83—12, кн.8, 1892, 169—193.
- Ильинский, Г. А. 1912. Слепченский апостол 12 века. Москва.
- Кънчев, Иван 1968. Говорът на с. Смолско, Пирдопско. — Българска диалектология. Проучвания и материали, кн.4, 5—159. София, БАН.
- Ман. хр. Среднеболгарский перевод Хроники Константина Манасии в славянских литературах. Ред. Ив. Дуйчев и Дм. С. Лихачев. Текст: М. А. Салмина; Словоуказатель: О. В. Творогов. София, 1988.
- Младенов, Максим 1984. Форми змия и зъмя в историята на българския език. — Старобългаристика 8, 1984, 1, 97—107.
- Петков, Георги, Мария Спасова 2008. Търновската редакция на Стишния пролог. Текстовете. Лексикален индекс. Т.1, м. септември. Пловдив, Унив. издателство.
- Тотоманова, Анна-Мария 2009. Из историята на българския език. Сборник статии. София, 43—47.
- Цонев, Беньо 1905. Кюстендилско четвроевангелие: среднобългарски прототип на VI правописна школа. — Периодическо списание 6, 536—561.
- Цонев, Беньо 1906. Добрейшово четвроевангеле. Среднобългарски паметник от XIII век. — Български старини, кн.1, София.
- Koch, Christian 2004. Das Bamberger Glagolitische Alphabet. Zur Entstehungsgeschichte der Zeichenfolgen der kroatischen glagolitischen Alphabete. In: Zbornik “Glagolitica i hrvatski glagolizam”. Zagreb, 435—453.
- Reinhart, Johannes M. 1986. Gab es ein urslavisches Wort *zъmja ‘Schlange’? — Die Sprache — Zeitschrift für Sprachwissenschaft 32,1: 58—62.
- Velcheva, Boryana 1988. Proto-Slavic and Old Bulgarian Sound Changes. Slavica Publishers, Columbus, Ohio.